

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ВИЗНАЧЕННЯ ОБ'ЄКТА ВЕНЧУРНОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА

PROBLEMATIC ISSUES OF DEFINING VENTURE ENTREPRENEURSHIP OBJECT

Цюра В.В., д.ю.н., професор,
завідувач кафедри цивільного права
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Стаття присвячена аналізу проблематики розуміння сутності категорії «об'єкт венчурного підприємництва». Обстоюється позиція, що на сьогодні ні чинне законодавство, ні правова доктрина не дають однозначної відповіді на питання, що саме розуміти об'єктом венчурного підприємництва як різновиду інноваційної діяльності. Такий стан справ пов'язаний з рядом факторів, а саме: 1) розумінням самої сутності венчурного підприємництва, де поєднуються елементи самої підприємницької діяльності, діяльності з розміщення інвестицій, діяльності спрямованої на проведення науково-дослідних та технологічних робіт (досліджень), результатом яких може бути створення нового об'єкта права промислової власності або нової технології тощо; 2) відповідна проблематика зумовлена визнанням об'єктом цивільних правовідносин майнових прав на об'єкти права промислової власності, які можуть переходити від одного суб'єкта до іншого; 3) відповідний вид інвестиційної діяльності тісно пов'язаний з економічними процесами та, відповідно, використанням економічної за сутністю термінології (наприклад, технологія).

Підсумовано, що виходячи з положень Закону України «Про інноваційну діяльність», якщо говорити про інновацію як про об'єкт венчурного підприємництва, то її можна визнати родовою категорією, яка може містити різні об'єкти, якими є результати творчої інтелектуальної діяльності. Як результат, паралельно з категорією «інновація» (об'єкт прав) слід використовувати категорію «об'єкт інновації». Це слугуватиме додатковою характеристикою щодо конкретного результату творчої інтелектуальної діяльності, який може визнаватися інновацією.

Обґрунтовано, що технологія за чинним законодавством та правовою доктриною має розуміння родового поняття щодо окремих (видових) його складових, не отримуючи при цьому характеристику самостійного об'єкта цивільних прав.

Ключові слова: інновації, інвестиції, суб'єкти, об'єкти, венчурне інвестування, інвестиційна діяльність, інноваційна діяльність, об'єкт інтелектуальної власності.

The article is focused on the analysis of the problems in understanding the essence of the category of "venture entrepreneurship object". The author adheres the position that neither the current legislation nor the legal doctrine gives an ambiguous answer to the question what we should understand as the object of venture entrepreneurship as a type of innovation activity.

Such situation is related to a number of factors, namely: 1) understanding of the very essence of venture entrepreneurship, which combines elements of entrepreneurial activity, investment placement activities, activities aimed at conducting scientific research and technological works (research), the result of which can be the creation of a new industrial property rights object or new technology, etc.; 2) the relevant issue is caused by recognizing property rights on industrial property rights objects, which can be transferred from one subject to another as the object of civil legal relations; 3) the relevant type of investment activity is closely related to economic processes and, accordingly, to the use of essentially economic terminology (for example, technology).

It has been concluded that according to the provisions of the Law of Ukraine "On Innovation Activity", if we talk about innovation as an object of venture entrepreneurship, then it can be recognized as a generic category that may contain various objects that are the results of creative intellectual activity. As a result, the category of "innovation object" should be used in parallel with the category of "innovation" (object of rights). This will serve as an additional characteristic for a specific result of creative intellectual activity that can be recognized as an innovation.

It has been substantiated that the technology, according to the current legislation and legal doctrine, has understanding of the generic concept in relation to its certain (species) components, not receiving the characteristic of an independent object of civil rights.

Key words: innovations, investments, subjects, objects, venture investment, investment activity, innovation activity, object of intellectual property.

Постановка проблеми. Створення та впровадження в економічний оборот нових технологій є необхідною умовою розвитку як будь-якої спільноти в цілому, так кожного окремого її учасника безпосередньо. Це має пряме відношення і до цивільно-правових відносин, одним із різновидів яких є відносини інноваційної діяльності, що пов'язано з розробкою та впровадженням об'єктів науково-технічних розробок у виробництво, сферу послуг тощо (мова йде про об'єкти венчурного підприємництва). Такі інвестиційні продукти в економічній літературі отримали назву «корпоративного венчурного капіталу».

Проте увага акцентується на тому, що в основі інноваційної діяльності лежить трансформація об'єктів інтелектуальної власності з нематеріального результату інтелектуальної діяльності в новий чи удосконалений технологічний процес, що використовується у виробництві, новий чи удосконалений продукт, впроваджений у виробництво [1, с. 114]. Відповідно питання правової охорони об'єктів інтелектуальної власності є одними із проблематичних у сфері венчурного підприємництва. Це зумовлює потребу у забезпеченні основи венчурного інвестування та з'ясуванні питання про визнання тих чи інших об'єктів науково-технічної (інтелектуальної) діяльності об'єктами венчурного підприємництва.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематиці визначення об'єкта венчурного підприємництва

та його сутності не приділена достатня увага. Лише останнім часом у сфері правової науки з'являються поодинокі наукові праці, в яких зроблено спроби обґрунтувати сутність досліджуваного явища як об'єкта інвестиційної діяльності. Переважно точиться дискусія про визнання такими об'єктами технологій, інноваційного продукту, самого об'єкту інтелектуальної власності (корисної моделі, винаходу тощо) або прав на нього.

Існуюча дискусія, в контексті окресленої проблематики та відсутність чітких відповідей щодо неї з боку чинного законодавства та правозастосовної практики свідчить про недостатньо глибоке вивчення специфіки правового режиму об'єктів у сфері венчурного інвестування. Зауважимо, що наукові праці вітчизняних та закордонних фахівців, таких як Ю. М. Жорнокуй, О. Ф. Коваль, О. В. Піхурець, І. В. Подрез-Ряполова, R. Henn, H. Lubbe, L. Spath, C. J. Dahlman, L. E. Westphal хоча й містять аргументацію щодо розуміння тих чи інших об'єктів як об'єктів венчурного підприємництва, але не дають однозначної відповіді на нього.

Метою статті є дослідження існуючих на сьогодні підходів (проблемних питань) визначення об'єкта венчурного підприємництва.

Основний матеріал дослідження. Відповідно до ст. 177 ЦК України об'єктами цивільних прав є речі, гроші, цінні папери, цифрові речі, майнові права, роботи

та послуги, результати інтелектуальної, творчої діяльності, інформація, а також інші матеріальні та нематеріальні блага. Відповідні об'єкти можуть існувати у матеріальному світі та/або цифровому середовищі, що обумовлює форму об'єктів, особливості набуття, здійснення та припинення цивільних прав і обов'язків щодо них

Отже, буквальне розуміння ст. 177 ЦК України дозволяє зробити висновок, що самостійними об'єктами цивільних прав, які утворюють систему об'єктів цивільних прав, є: 1) речі (у т. ч. гроші та цінні папери); 2) цифрові речі; 3) майнові права; 4) роботи (їх результати); 5) послуги; 6) результати інтелектуальної творчої діяльності; 7) інформація; 8) інші матеріальні блага; 9) інші нематеріальні блага. У цивілістичній доктрині зроблено застереження, що вказані у ст. 177 ЦК України блага є об'єктом правовідносин, оскільки право регулює лише поведінку людей (їх діяльність), а не речі, результати інтелектуальної, творчої діяльності тощо. Тобто предметом правового регулювання можуть бути лише відносини, пов'язані із зазначеними у ст. 177 ЦК України об'єктами. З приводу цих благ особи вступають між собою в правовідносини, діючи певним чином [2, с. 11].

І, не даремно, в юридичній літературі зауважено, що відповідь на питання про розуміння об'єкта венчурного інвестування інноваційної діяльності є одним із ключових взагалі у з'ясуванні сутності та правової природи відповідних правових зв'язків. Саме визначення та усвідомлення того, з приводу чого виникають правові відносини між учасниками (сторонами) інноваційних проєктів, розробниками та реалізаторами стартапів тощо, становить значний інтерес, оскільки надасть можливість зрозуміти у чому полягає зацікавленість осіб вступати у ті чи інші відносини між собою у науково-технічній сфері [3, с. 32].

Якщо брати до уваги сферу венчурного підприємництва, то серед об'єктів цивільних прав, перелічених у ЦК України (ст. 177), на перший погляд саме об'єкти інтелектуальної власності становлять базовий елемент, – фактично мають визнаватися основою об'єктів інноваційної діяльності. Проте між вказаними категоріями слід проводити відмінність. З цього приводу в юридичній літературі існує думка про те, що: 1) результати інтелектуальної діяльності становлять саме нематеріальну складову інноваційних об'єктів («нові знання та інтелектуальні продукти»); 2) вони реалізуються, втілюючись у матеріальних об'єктах інноваційної діяльності (обладнанні, процесах, засобах видобування, переробки сировинних ресурсів тощо); 3) коло об'єктів інноваційної діяльності є неоднорідним і охоплює не тільки об'єкти, в яких виражені результати творчості, а й предмети матеріального світу, у т. ч. природного походження (сировинні ресурси, товарна продукція) [1, с. 119].

Крім об'єктів інтелектуальної власності в якості об'єктів венчурного підприємництва пропонують розуміти саму інновацію. Такий «об'єкт» розуміється як нематеріальне благо, здатне до реалізації у ринковому обороті, втіленню у майновій формі продукту, що формує його додаткову вартість, майнову цінність, тобто як об'єкт зобов'язальних відносин. Інновацією є той об'єкт, який вводиться в оборот, а не той, який досягається в результаті інноваційної діяльності, тобто кінцевий продукт придатний для використання кінцевим споживачем. Проте, ми чітко бачимо помилковість такого підходу, оскільки за ним ототожнюються категорії «інновація» та «інноваційний продукт».

Так, якщо звернутися до чинного законодавства, то відповідно до ст. 1 Закону України «Про інноваційну діяльність» *інновації* – новостворені (застосовані) і (або) вдосконалені конкурентоздатні технології, продукція або послуги, а також організаційно-технічні рішення виробничого, адміністративного, комерційного або іншого характеру, що істотно поліпшують структуру та якість

виробництва і (або) соціальної сфери. Натомість, за вказаною статтею, *інноваційний продукт* – результат науково-дослідної і (або) дослідно-конструкторської розробки, що відповідає вимогам, встановленим цим Законом. При цьому у доктрині права звертається увага, що у визначенні інноваційного продукту (відповідно до цього Закону) однією з ознак визнається реалізація при його створенні об'єкта інтелектуальної власності, який має визначальне значення у такому продукті. І хоча критерій «визначальний» у Законі не конкретизовано, не в кожному випадку реалізація об'єкта інтелектуальної власності уможливує створення інноваційного продукту. Це відбувається за умови, якщо використання нового рішення забезпечує суттєво вищі техніко-економічні показники інноваційного продукту [1, с. 120].

Крім того зауважено, що навряд чи існують переконливі аргументи на користь доцільності визнання об'єктом венчурного інвестування інноваційної діяльності інноваційного продукту або ж самої інновації. Цей підхід ґрунтується на тому, що про такий продукт можна говорити у контексті характеристики якісних складових виробленої продукції з урахуванням провадження в інноваційний процес нового об'єкта права промислової власності, отриманого в результаті проведення та отримання нових науково-технічних розробок, результат яких отримав об'єктивну форму (патент, свідоцтво тощо) [3, с. 33].

Вивчаючи питання визначення об'єктів інновацій, необхідно акцентувати увагу на питанні про їх співвідношення з об'єктами права інтелектуальної власності. Об'єкти права інтелектуальної власності тісно пов'язані з матеріальними речами. Права на них, у тому числі використовуються у підприємницькій діяльності шляхом впровадження їх у виробництво, сферу обслуговування тощо, що становить інноваційну діяльність¹.

Виходячи з наведених положень Закону, якщо говорити про інновацію як про об'єкт венчурного підприємництва, то її можна визнати родовою категорією, яка може містити різні об'єкти, якими є результати творчої інтелектуальної діяльності. Як результат, паралельно з категорією «інновація» (об'єкт прав) слід використовувати категорію «об'єкт інновації». Це слугуватиме додатковою характеристикою щодо конкретного результату творчої інтелектуальної діяльності, який може визнаватися інновацією.

Щодо розуміння технології як об'єкту венчурного підприємництва, то слід зауважити, що відповідна термінологія часто використовується українським законодавцем, проте її тлумачення не отримало одностайної підтримки.

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про державне регулювання діяльності у сфері трансферу технологій» технологія – результат науково-технічної діяльності, сукупність систематизованих наукових знань, технічних, організаційних та інших рішень про перелік, строк, порядок та послідовність виконання операцій, процесу виробництва та/або реалізації і зберігання продукції, надання послуг. У той же час цей Закон оперує категорією «об'єкт технології» під якою розуміються наукові та науково-прикладні результати, об'єкти права інтелектуальної власності (зокрема, винаходи, корисні моделі, твори наукового, технічного характеру, комп'ютерні програми, комерційні таємниці), ноу-хау, в яких відображено перелік, строки, порядок та послідовність виконання операцій, процесу виробництва та/або реалізації і зберігання продукції, надання послуг. Як правильно зауважує щодо наведених категорій О. В. Піхурець відповідне законодавче визначення поєднує у собі три окремі складові, а саме: 1) результат науково-технічної діяльності; 2) сукупність систематизованих наукових знань; 3) сукупність технічних, організаційних та інших рішень. Всі три складові

¹ Про відмінність між вказаними категоріями більш детально див.: Правове забезпечення інноваційного процесу в умовах адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу: монографія [4, с. 131–133].

можуть існувати самостійно [5, с. 152]. Виходячи з такого підходу можна зробити проміжний висновок, що вказані складові можуть бути самостійними об'єктами.

Проте, розвиваючи власну думку О. В. Піхурець робить «різкий розворот», вказуючи, що визначати «технологію» як результат науково-технічної діяльності чи об'єкт права інтелектуальної власності, або навіть як застосування необхідного для здійснення цього процесу обладнання чи сировини є не зовсім коректним. Власне, не кожний результат інтелектуальної, творчої діяльності (навіть запатентований процес виробництва продукту), продовжує фахівець, є готовим до використання як технологія. Можна лише вести мову про той результат інтелектуальної, творчої діяльності, який належним чином комерціалізований у цивільно-правовому обороті, тобто існує у вигляді інновації [5, с. 153–154].

Критика категорії «технологія» об'єкту венчурного інвестування полягає, на думку Ю. М. Жорнокуя, у тому, що навряд чи можна розглядати поняття технології, запропоноване Законом України «Про державне регулювання діяльності у сфері трансферу технологій», як базове, у тому числі для відносин, врегульованих ЦК України. Слід зважити, що цей Закон є спеціальним щодо ЦК України, оскільки поширюється на сферу технологій, створених за бюджетні кошти, і регулює перехід прав на них. Крім того, він є комплексним нормативно-правовим актом, оскільки містить норми і приватного, і публічного права, з очевидною перевагою останніх [4, с. 134].

Якщо звернутися до закордонної правової науки, то можна констатувати відсутність єдиного розуміння категорії «технологія». Її сутність зводять до того, що технологія – це: 1) знання або інформація, яка використовується при виконанні завдань, виготовленні товарів чи наданні послуг [6, с. 10]; 2) поєднання фізичних процесів, що перетворюють витрати на випуск продукції [7, с. 13]; 3) сукупність знань, за допомогою яких такі чинники як патентні права, наукові знання, результати досліджень і розробок, застосовуються у виробництві товарів [8, с. 5]. Підсумовуючи сказане, зауважимо, що технологія вважається системою науково-технічних знань чи інформації, які використовуються при виконанні завдань, виготовленні товарів чи наданні послуг.

Якщо ж звернутися до загальних положень глави 62 ЦК України про договори на виконання науково-дослідних, дослідно-конструкторських і технологічних робіт, то їх сутність полягає у тому, що виконавець зобов'язується за завданням замовника розробити нову технологію, яка буде виступати як результат творчих робіт, – є самостійним об'єктом. Проте, цивільне законодавство йде зовсім іншим шляхом. Зокрема, при визначенні об'єктів винаходу (ч. 2 ст. 459) і корисної моделі (ч. 2 ст. 460) використовується понятійний апарат «сфера технології». При цьому тлумачення самого поняття «технологія» не наводиться.

Натомість, у доктрині зазначено, що до складу технології відносяться як об'єкти інтелектуальної власності, так і рішення, розробки, які не підлягають правовій охороні, у т. ч. технічні дані, інша організаційна, управлінська інформація про порядок, строки здійснення виробничих операцій. Саме таке поєднання робить технологію комерційно привабливим рішенням виробничої задачі «під ключ». Винахід, корисна модель зазвичай не здатні виконати таку функцію окремо. При цьому розробник технології набуває правову охорону окремо на кожну її охороноздатну складову (винахід, комерційну таємницю тощо), а не на технологію в цілому [1, с. 125]. При цьому складовими технології пропонується визнавати: 1) наукові та науково-прикладні результати; 2) об'єкти права інтелектуальної власності (зокрема, винаходи, корисні моделі, твори наукового, технічного характеру, комп'ютерні програми, комерційні таємниці); 3) ноу-хау. Як результат, визначення терміну «технологія» у законодавстві України

є доцільним і таким, що відповідає ринковим вимогам [9, с. 253]. Отже, технологія отримуватиме розуміння родового поняття щодо окремих (видових) його складових, не отримуючи при цьому характеристику самостійного об'єкта цивільних прав.

Використання об'єктів інтелектуальної власності є обов'язковим елементом венчурного підприємництва, оскільки від ступеня успішної реалізації цих процесів значною мірою залежить можливість досягнення високих технічно-економічних його результатів. При цьому інноваційна діяльність становить лише одну, найбільш якісну і ефективну для сучасної економіки, форму реалізації зазначених об'єктів.

Ю. М. Жорнокуй зазначає, що згідно з сучасною вітчизняною концепцією право інтелектуальної власності розглядається як особливий різновид права власності на специфічний об'єкт – результати інтелектуальної, творчої діяльності. Саме генетичний зв'язок між правом власності та правом інтелектуальної власності має бути визначальним при характеристиці останньої, хоча ця обставина, на жаль, часто ігнорується дослідниками. Недосконалість поняття «інтелектуальна власність» полягає у тому, що цей вид власності розуміється як такий, що формується інтелектуальними зусиллями автора, але оформлюється юридично за допомогою документів, що гарантують майнові права. При цьому останні стають реальністю лише завдяки залученню їх у цивільний оборот. Лише в результаті названої сукупності дій об'єкт творчості перетворюється на особливий вид власності [4, с. 141–142].

Переважна частина фахівців у сфері інтелектуальної власності загальними визначальними ознаками об'єктів прав (правовідносин) у цій сфері визнає: 1) творчий характер діяльності, в результаті якої отриманий результат, щодо якого складаються зазначені правовідносини; 2) «інтелектуальність» результату, яка розуміється тут у широкому значенні цього поняття, тобто, як результат такої діяльності, що не може бути віднесена до сфери звичайної фізичної праці, а полягає (повністю або частково) у наявності «ідеологічної» складової творчого результату.

Однак ситуація з оборотоздатністю результатів інтелектуальної, творчої діяльності дещо ускладнена непослідовністю правового режиму інтелектуальних прав у Книзі четвертій ЦК України «Право інтелектуальної власності». Адже, з одного боку, вони, будучи об'єктами права (інтелектуальної власності), підлягають обороту, а з іншого – щодо цих об'єктів виникають специфічні виключні права: майнові (ст. 424 ЦК України) та особисті немайнові (ст. 423 ЦК України). При цьому останні не можуть відчужуватися та передаватися (ч. 4 ст. 423 ЦК України), у той же час майнові права інтелектуальної власності – можуть передаватися, відповідно до існуючих правових конструкцій (ст. 427 ЦК України).

Об'єкти права інтелектуальної власності є окремим видом об'єктів цивільних прав, щодо яких виникають права *sui generis* – особисті немайнові та (або) майнові права інтелектуальної власності, відмінні від інших категорій суб'єктивних цивільних прав. все це обумовлює необхідність існування самостійних договірних конструкцій, які опосередковують розпорядження майновими правами інтелектуальної власності [10, с. 224–225]. Звісно, не всі права на об'єкти інтелектуальної власності є виключними. Якщо проводити аналогію з речовими правами, серед яких виділяється право власності та обмежені речові права, то у сфері інтелектуальної власності також існують виключні і похідні від них права (наприклад, право на використання об'єкта інтелектуальної власності, що передається по невиключній ліцензії).

Досліджуючи венчурне підприємництво як процес, в якому діяльність з розробки об'єкту інноваційної діяльності не завжди завершується створенням об'єкта інтелектуальної власності, ми маємо подвійний ризик проведення

останньої. Тому, на етапах дослідно-конструкторських та технологічних розробок цей об'єкт має бути втілений у матеріальний носій, що може здійснюватись шляхом розробки зразка нового виробу або нового матеріалу, а також конструкторської документації на них, або шляхом розробки нової технології виготовлення вже відомих виробів або матеріалів. Однак і на стадіях науково-технічної, дослідницької діяльності існує ймовірність створення об'єктів, поява яких є більш характерною для стадій фундаментальних і прикладних наукових досліджень – винаходів, корисних моделей, промислових зразків, тощо.

Використання об'єктів інтелектуальної власності можливе особливими способами, що передбачені чинним законодавством та є похідними з природи, специфіки та сфери застосування того чи іншого об'єкта. У більшості випадків основною метою такого використання є задоволення майнових інтересів, що полягають в отриманні певних вигод, доходів тощо. Звідси, використання об'єкта інтелектуальної, творчої діяльності може призводити до задоволення різноманітного спектру інтересів як майнового, так і немайнового характеру, причому не лише особи, що має правомочність щодо використання об'єкту або продукту, що має інтелектуальний, творчий характер діяльності, але й суспільства в цілому та його окремих учасників.

Висновки. Виходячи з викладеного, вважаю, що на сьогодні ні чинне законодавство, ні правова доктрина не дають однозначної відповіді на питання – «що є об'єктом венчурного підприємництва як різновиду інноваційної

діяльності». Першочергово такий стан викликаний самою сутністю венчурного підприємництва, де поєднуються елементи самої підприємницької діяльності, діяльності з розміщення інвестицій, діяльності спрямованої на проведення науково-дослідних та технологічних робіт (досліджень), результатом яких може бути створення нового об'єкту права промислової власності або нової технології тощо. У другу чергу, відповідна проблематика зумовлена визнанням об'єктом цивільних правовідносин майнових прав на об'єкти права промислової власності, які можуть переходити від одного суб'єкта до іншого. По-третє, відповідний вид інвестиційної діяльності тісно пов'язаний з економічними процесами та, відповідно, використанням економічної за сутністю термінології (наприклад, технологія).

Виходячи з положень Закону України «Про інноваційну діяльність», якщо говорити про інновацію як про об'єкт венчурного підприємництва, то її можна визнати родовою категорією, яка може містити різні об'єкти, якими є результати творчої інтелектуальної діяльності. Як результат, паралельно з категорією «інновація» (об'єкт прав) слід використовувати категорію «об'єкт інновації». Це слугуватиме додатковою характеристикою щодо конкретного результату творчої інтелектуальної діяльності, який може визнаватися інновацією.

Технологія за чинним законодавством та правовою доктриною має розуміння родового поняття щодо окремих (видових) його складових, не отримуючи при цьому характеристику самостійного об'єкта цивільних прав.

ЛІТЕРАТУРА

1. Коваль І. Ф. Комерціалізація прав інтелектуальної власності: навч. посіб. Київ : Юрінком Інтер, 2018. 272 с.
2. Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар (пояснення, тлумачення, рекомендації з використанням позицій вищих судових інстанцій, Міністерства юстиції, науковців, фахівців). Т. 4: Об'єкти. Правочини. Представництво. Строки / За ред. проф. І. В. Спасько-Фатеевої. Харків : ФО-П Колісник А. А., 2010. 768 с.
3. Жорнокуй Ю. М., Подрез-Ряполова І. В. Об'єкт правовідносин у сфері венчурного інвестування інноваційної діяльності. *Право та інновації*. 2022. № 1 (37). С. 31–37.
4. Правове забезпечення інноваційного процесу в умовах адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу: монографія / [С. В. Глібка, О. В. Розгон, Ю. В. Георгієвський та ін.]; за ред. С. В. Глібка, О. В. Розгон. Харків: НДІ прав. забезп. інновац. розвитку НАПрН України, 2022. 290 с.
5. Піхурець О. В. «Технологія» як новий об'єкт цивільно-правового регулювання. *Проблеми цивільного права та процесу: матеріали наук.-практ. конф., присвяченій пам'яті професора О. А. Пушкіна* (Харків, 7 червня 2014 р.). Харків : ХНУВС, 2014. С. 151–155.
6. Holliday G. *Technology Transfer to the USSR, 1928–1937 and 1966–1975*. New York : Routledge, 1979. 240 p.
7. Dahlman C. J., Westphal L. E. The Meaning of Technological Mastery in Relation to Transfer of Technology. *Annals of the American Academy of Political and Social Science*. 1981. Vol. 458. Issue 1. P. 12–26.
8. Henn R., Lubbe H., Spath L. *Employment and Transfer of Technology*. Berlin : Verlag, 1986. P. 5. (64 p.)
9. Ярошевська Т. В. Охорона промислової власності в Україні в умовах європейської інтеграції : монографія. Кам'янське : ДДТУ, 2017. 452 с.
10. Рекодифікація цивільного законодавства України: виклики часу : монографія / за заг. ред. Н. С. Кузнецової. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2021. 690 с.